

УДК 348.72:348.114:348.326

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2024.20>**В. Мельник,**

кандидат політичних наук, юрист,
член Американського товариства юридичної історії,
головний редактор журналу «Аннали юридичної історії»,
лауреат премії імені Миколи Лукаша за переклади з латини,
асистент кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОСТАНОВИ ТРЕТЬОГО ВСЕЛЕНСЬКОГО СОБОРУ В ЕФЕСІ: КОНКРЕТИЗАЦІЯ ЮРИДИЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ТА ІСТОРИЧНОГО ПРАВА НА ТЕРИТОРІЮ

Вступ і постановка проблеми. Впродовж 428-431 рр. Константинопольським архієпископом (митрополитом) був сирієць, яскравий представник Антіохійської богословської школи – Несторій (роки життя: близько 381-451) [1, с. 59]. Хоча він у край ревно підтримував чинного східноримського (візантійського) імператора Феодосія II Законодавця (408-450) і, особливо, його сестру, фактичну правительку Пульхерію (роки життя: 399-453), але таки став жертвою поганої орієнтації в заплутаній політичній ситуації [2, р. 1-18].

З огляду на власну ревність щодо відстоювання ідеалів «кафолічності» й «ортодоксії» [3, рр. 117-140], архієпископ невдовзі після призначення вдавня до радикальних репресій супроти розмаїтих єретичних сект багатокультурного та поліетнічного Константинополя – Нового Риму. Зокрема, чутки приписували архієпископу Несторію підбурювання в справі підпалу аріанської церкви, що в 395 р. була передана вестготським поселенцям воєначальника Гайни імператором Аркадієм (395-408) [4].

Йдучи в річиші безкомпромісного протистояння аріанським «єретикам», архієпископ Несторій намагався винайти власну теоретико-методологічну модель ортодоксальної пропа-

ганди – таку, котра звучала би максимально «зручно» для сприйняття широкими народними масами (принаймні масами константинопольців). Подібними теоретичними пошуками архієпископа виправдовують прямі чи приховані прихильники зі середовища так званих «Давньосхідних нехалкідонських церков», зокрема «Ассирійської Церкви Сходу» та «Стародавньої Ассирійської Церкви Сходу», де Несторій донині офіційно вважається «святим» [5].

Загалом, єретичні підходи Несторія складно «не помітити». Відійшовши від канонів Нікейського (325) та Константинопольського (381) Вселенських Соборів і навіть від тексту Євангелія, архієпископ почав іменувати Пресвяту Богородицю «Христородицею» [6, с. 102]. В богословській площині це пов'язувалося з очевидним діофізитським бажанням Несторія «розмежувати» Людське та Боже-ственне в Ісуса Христа. Незважаючи на початкову та цілком виразну відданість ортодоксії, Несторій цілком несподівано запропонував константинопольській пастві проповідь про «двозначність природи Христа» [7].

Відхиливши діофізитську ортодоксію, архієпископ взявся стверджувати, нібито Христос був Богом виключно «в одному зі значень»,

тоді як «в іншому значенні» він залишався «абсолютною людиною», народженою іншою людиною – Дівою Марією [6, с. 47-48]. Активна пропаганда такої внутрішньої суперечки призвела до рішучого опору митрополитів і єпископів. Столичний богословський диспут перетворився на боротьбу діоцезів, чий існування та юрисдикція регламентувалися канонами перших двох Вселенських Соборів [8, Conc. Nic. Prim. 6, 7, 8 et Conc. Const. Prim. 2, 3, 6]. Врешті-решт, давно назрілий конфлікт Несторія (428-431) з александрійським митрополитом Кирилом (412-444) змусив східноримського імператора Феодосія II (408-450) видати Едикт про організацію Вселенського Собору (третього з-посеред визнаних канонічним правом) [9, р. 12]. Місцем організації Собору імператор обрав малоазійське місто Ефес, де Богородиця провела останні роки [9, р. 53-54].

Мета статті – з'ясувати особливості інтерпретації правової суб'єктності окремих церковних митрополій у межах Римської імперії на прикладах канонів Третього Вселенського Ефеського Церковного Собору. Супутніми завданнями також слід визначити розгляд специфіки відносин поміж Александрійським і Антіохійським престолами, становлення концепції «автокефалії» на прикладі кіпріотської єклезії.

Виклад основного матеріалу. Третій Вселенський Ефеський Церковний Собор відкрився 22 червня 431 року [9, р. 77] під спільним головуванням митрополита Кирила Александрійського та єпископа Мемнона Ефеського [10]. Присутнім на засіданнях був август Феодосій II. Своїх представників на Собор делегував Римський митрополит («Папа»), тоді як Іоанн I Антіохійський самостійно очолив делегацію «Антіохійської митрополії та цілого Сходу» [9, р. 58-59].

Оскільки представники Римського Папи і Антіохійський митрополит

Іоанн не встигли прибути до Ефесу в день відкриття, Несторій, передчуваючи можливість осуду своєї позиції кліриками, зіграв на випередження. Так, константинопольський митрополит, підтриманий кількома десятками єпископів, проголосив відкриття Вселенського Собору «недійсним» [10]. У той же час, активну опозицію Несторію з боку Кирила Александрійського і Мемнона Ефеського підтримала Пульхерія. Не останню роль в продовженні соборних сесій зіграла її особиста агітація канонічних митрополій із приводу засудження позиції Несторія [11, р. 97].

Коли легати Римського митрополита все ж прибули до Ефеса, то негайно підтримали антинесторіанський настрій єгиптянина Кирила Александрійського. На противагу Риму й Александрії, Антіохійський митрополит Іоанн I став на бік Несторія [12, р. 353]. Антіохійці, базуючись на декларації Несторія про «недійсність» відкритого Собору, спробували терміново організувати альтернативний Ефеський Собор [9, р. 59]. Однак, не встигли вони розпочати засідання, як александрійсько-римська коаліція єпископів оголосила анафему Несторію та всім послідовникам «несторіанського» вчення [8, Conc. Ephes. 1, 2, 3].

Дочекавшись результатів двох суперечливих голосувань від прихильників Кирила Александрійського та адептів Несторія Константинопольського, імператор Феодосій II вказав на факти порушення процедур, здійснені учасниками обох зібрань. Легати Феодосія II заарештували найактивніших послідовників Несторія. Крім того, імператор вирішив заарештувати александрійського митрополита Кирила та ефеського єпископа Мемнона («на всякий випадок») [14, р. 150-151], оскільки їхні дії, хоча і підтримувалися Пульхерією, але містили ознаки порушення громадського спокою [6, с. 48]. Важливо те, що Александрійський «Папа» Кирило,

контролю, властивий ранній республіканській моделі Давнього Риму [19, с. 13-14].

Правило №2 підтверджувало «вигнання Несторія», встановлюючи для митрополитів і єпископів покарання в разі підтримки несторіанської ересі. Важливо, що духовенству, котре прийняло аргументи Несторія, Собор погрожував повним скасуванням права священства [8, Сопс. Ephes 2].

Правило №3 відновлювало всі права священників, яким раніше відмовили в священстві Несторій або його прихильники (переважно сирійські єпископи). Такі клірики могли повернутися до парафії чи навіть на кафедру. Одночасно, Вселенський Собор декларував: «У цілому, постановляємо, щоби з'єднані рішеннями Вселенських Соборів учасники кліру, більше ніколи та ні за яких обставин не вступали в підпорядкування єретикам або навіть єпископам, які тимчасово відступилися від ортодоксії» [8, Сопс. Ephes 3].

Вселенський Собор особливу увагу приділив поняттю «ортодоксія», оскільки антиохійці намагалися перетворити словосполучення «Апостольська Кафоличність» в основний козир канонічної суперечки. Організуючи паралельний Ефеський антисобор, прихильники Константинопольського митрополита Несторія та Антиохійського митрополита Іоанна I, послали на досвід Антиохійської богословської школи і, звичайно ж, на праці самого Ігнатія Богоносця (роки життя: бл. 35-110). Прихильники Несторія іменували себе «справжніми католиками» [контекст: 13, с. 452-478]. Ось чому перед учасниками Ефеського Собору постало додаткове і надзвичайно важке завдання – підтвердити статус Апостольського та Католицького для власного Собору, дефініціювавши і схваливши канонічне значення терміна «ортодоксія». В цьому контексті, опонуючі антиохійцям прихиль-

ники Римської та Александрійської митрополій опиралися на лінію теоретико-богословської аргументації Климента Александрійського (роки життя: бл. 150-215) [17, р. 23-40]. Відповідно, поміж Ефеським Собором і так званим «Погоджувальним сповіданням» (431-433 рр.), постулювалася специфічна канонічна дихотомія – спроба асоціювати «кафоличність» зі сирійською Антиохією та «ортодоксією» з єгипетською Александрією.

Правило №4 вказувало: «Якщо ж хтось із кліру відступить і навіть наважиться внутрішньо чи публічно дотримуватися ересі несторіанської, або пелагіанської, тоді Собор вважає цілком праведним вигнати такого священника з духовного сану» [8, Сопс. Ephes 4]. Тут продовжується логічна послідовність, запропонована попередніми нормами. Як і в першому правилі, згадується ересь пелагіанства, але особливо наполягається на всезагальній відповідальності священників за сповідання чи громадську підтримку єретичних рухів.

Зазначу: «пелагіанство» йшло в соборних рішеннях очевидним доповненням до несторіанства. Основний удар, звичайно ж, припадав по сирійцям, прихильникам Антиохійської богословської школи, котрі на той час уже прийняли тези Несторія про «Христородицю» і «Людське» народження Ісуса Христа [13, с. 452-478].

Правило №4 забороняло несторіанство не лише на території Римської імперії, що адміністративно передбачалося логікою тексту першого правила, але й погрожувало видворенням із сану будь-якому священнику *Rex Christiana* (цілого Християнського Світу). Таким чином, Третій Вселенський Ефеський Собор намагався в юрисдикційному сенсі обґрунтувати свій «ойкуменічний» статус.

Зовнішньополітичне значення рішень Собору зрозуміле, якщо врахувати місцезнаходження єретич-

цілком широкого прийняття католицької ортодоксії, визнання гріховності своїх поглядів, проходження додаткового курсу духовного навчання [8]).

До ефеських канонів 431 р. подібні заборони «у священному служінні» виникали тільки стосовно визнання чи невизнання обрядів, проведених священниками-еретиками [8]. Останнім пропонувався довгий шлях повернення до духовної спільності, причому виключно на нижні «посади». Швидше за все, подібна формальність погано працювала або зовсім не працювала в умовах повсякденного життя і могла хоч якось супроводжувати розкаяного еретика тільки в межах чужої провінції – там, де ніхто нічого не знав би про його попередню духовну кар'єру. Втім, «на папері» формальність, пов'язана з гіпотетичною можливістю покаяння та відновлення церковного спілкування, існувала. Згідно з п'ятьма ефеським правилом, навіть така формальність скасовувалася стосовно еретиків несторіанського штибу. Вочевидь, з'єднані сили александрійського та римського богослов'я оцінили «мудрування Несторія» фундаментальною загрозою ортодоксальній сутності християнства.

Правило №6 оголошувало: канони та рішення Вселенських Соборів повинні бути обов'язковими та зобов'язуючими до безпосереднього виконання для всіх діоцезів та їхніх єпископів. Крім декларування цієї норми, сформульованої ще Першим Нікейським Собором 325 р., учасники ефеського зібрання суворо відлучали від церковного спілкування *мирян* – симпатиків несторіанської ересі. Потенційні відступники-несторіани диференціювалися шостим канонам на три групи: єпископи, клірики, миряни. Для єпископів і кліриків передбачалося «абсолютне та безповоротне позбавлення сану», а для мирян стверджувалося «церковне відлучення» [8, Conc. Ephes 6].

Серйозним викликом перед Соборними Отцями виявився ще й статус

еклезії Кіпру [26, р. 224-228]. Відповідно, пізніше, згідно з результатами роботи Четвертого Вселенського Халкідонського Церковного Собору 451 р. [6, с. 49], до вказаних рішень Ефеського Собору були додані формулювання, початково не включені в текст постанов, затверджений імператором Феодосієм II. Церковно-історичній літературі ці канони відомі як «правило сьоме» та «правило восьме» [8, Conc. Ephes 7 et 8].

До прикладу, *восьме правило* наполягало: жодна «єпископська кафедра» не може утискатися «честью і владою» діючих митрополитів. Виходячи з правила, Кіпрське єпископство офіційно отримало *автокефалію*. Це суттєво зменшило амбіції Антіохійської митрополії. «Правило №8» наголошало: будь-який митрополит зобов'язаний «поважати» права «будь-якої єпархії», захищати їх. Цікаво, що спеціальний інтерес Ефеського Собору до церковних справ Кіпру, підтвердивши автокефальний статус стародавньої еклесії кіпріотів, де-юре надав Кіпрській автокефалії умовно шосте місце в порядковій ієрархії архієпископств (Рим – Константинополь – Александрія – Антіохія – Єрусалим). Однак, хоча Кіпр, за підсумками жвавих дискусій 431-451 рр., однозначно виокремився з-під юрисдикції сирійців, але окрема Кіпрська митрополія так і не була заснована [8, Conc. Ephes 8].

Кіпрська церковна політика здавалася політично вигідною імператору Феодосію II, оскільки зменшувала вплив Антіохійської митрополії у Середземномор'ї та в доволі «складному» регіоні південної Малої Азії. Водночас, подібний крок нічим не посилював іншого амбітного гравця – Александрійську митрополію. Вона, зі свого боку, настирливо вимагала передачі «честі та влади» над островом. Задля того, щоб затвердити концепцію «непідзвітності» Кіпру жодній із панівних митрополій (за винятком Константинополя), офіційний Константинополь запропонував ефесь-

ким Соборним Отцям першоелементи канонічно-правового вчення про «автокефалію» [27].

Текст «восьмого правила» зберігає актуальність для подальшої правової історії Християнського Світу, зокрема для інтерпретації сучасних юрисдикційно-канонічних суперечок. Ефеський Собор засвідчив розвиток адміністративно-територіальних конфліктів, дискусій навколо розуміння «давнини» та, заснованих на цій «давнині», *прав територіальних повноважень* митрополитів, архієпископів, єпископів. Саме *подібні* юридичні конфлікти [28], базовані на досвіді кіпрської автокефалії, обумовивши дворічний політичний розкол Александрійської та Антіохійської митрополій (431-433 рр.), впродовж IX-XI ст. складуть правничий фундамент взаємних канонічних претензій Римського Папства і Константинопольського патріархату.

Висновки. Звичайно, принципи юридичної аргументації тільки відпрацьовувалися в текстах Вселенського Ефеського Собору. Початковий етап жорсткої боротьби за церковне «володіння» територіями унеможливив включення правила №8 до попереднього тексту соборних рішень 431 р. Відтак, Феодосій II не публікував його в якості законодавчої норми. Цю відповідальність взяв на себе його наступник – східноримський август Маркіан (450-457) на Четвертому Вселенському Халкідонському Соборі.

Погоджувальне сповідання 433 р., нав'язане двом східним митрополіям від імені імператора, намагалася загасити юрисдикційну суперечку [17, р. 59]. Адже, крім протистояння з приводу володіння Кіпром, Александрійський престол висував реальні претензії на здійснення владних повноважень у межах цілої Єрусалимської митрополії, так як єпископ-управитель останньої мав канонічну «честь, але не владу».

За архієпископства Кирила, Александрійська митрополія намагалася

поводитися досить «агресивно» по всьому середземноморському узбережжю Малої Азії (принаймні з політичної точки зору) [17, р. 40-84]. «Під прицілом» територіальних амбіцій Нижнього Єгипту залишалися простори, що колись залежали від адміністративного впливу елліністичної Династії Птолемеїв (306-30 рр. до н.е.). Зокрема, йдеться про регіони Карії, Лікії, Кілікії. Додатково Кирило Александрійський намагався обґрунтувати права єгипетського духовенства на християнізацію Аравії.

Антіохійська митрополія цілком успішно захищала себе від александрійських претензій після Другого Вселенського Константинопольського Церковного Собору 381 р. Однак, релігійно-політичний удар, завданий по несторіанському богослов'ю Третім Вселенським Ефеським Собором 431 року, як і радикальна антинесторіанська позиція правлячої імператорської родини, стрімко послабили Антіохійську кафедру [1, с. 61]. Ще напередодні декларації про Погоджувальне сповідання 433 р. багато сирійських прихильників Несторія розпочали переселення з провінцій римського Близького Сходу до Сасанідського Ірану.

Стаття присвячена проблемам юридичної історії Третього Вселенського Собору в Ефесі, що відбувся 431 р. Передусім, аналізуються канонічно-правові умови скликання Вселенського Собору. Розглядається христологічне вчення константинопольського митрополита Несторія, визначаються головні доктринальні чинники визнання його вчення єресью. Упродовж 428-431 рр. Несторій очолював столичне Константинопольське архієпископство та користувався потужною підтримкою імператора Феодосія II (408-450). Від самого початку йому опонувала сестра імператора Пульхерія. Врешті-решт, радикальне протисто-

яння аріанській спільноті Фракії, привело Несторія до радикалізації тлумачення «людської» природи Ісуса Христа. Хоча це розмежування в проповідях самого Несторія не було настільки радикальним, як у його теоретиків-спадкоємців (так званих «несторіан»), але в 430-431 рр. Константинопольська митрополія потрапила під нищівну критику інших архієпископів. Оскільки Несторій мав сирійське походження та прийшов у Константинополь з Антіохійської юрисдикції, то ключовим богословським супротивником для нього виявився очільник Александрійської кафедри. Митрополит Кирило Александрійський наполягав на тому, що Несторій створив єретичне вчення і має бути засуджений. Насправді, за ревною критикою Кирила Александрійського ховалися персональні релігійно-політичні амбіції. Він хотів перетворити Александрійську митрополію на головний духовний центр усієї Римської імперії. Відповідно, коли імператор скликав Вселенський Собор у Ефесі, Александрія скординовала свою позицію з представниками Римського Папства. Несторія захищали тільки делегати зі сирійської Антіохії. Вони спробували організувати альтернативний Собор, але були засуджені Кирилом Александрійським. Після серії сварок і взаємних обвинувачень духовенства, імператор Феодосій II прийняв рішення закрити роботу Собору, а лідерів обох ворогуючих угруповань наказав арештувати. Тим не менше, своїм указом імператор надав чинності шести правилам («канонам»), ухваленим Ефеським Собором під орудою Кирила Александрійського. Стаття намагається охарактеризувати питання внутрішньої та зовнішньої правової суб'єктності в офіційних рішеннях Вселенського Собору. Приділено особливу увагу

дискурсу «історичного права на територію» стосовно церковних діоцезів (митрополій).

Ключові слова: Третій Вселенський Ефеський Церковний Собор, Східна Римська імперія, міжнародна правосуб'єктність, митрополія, історичне територіальне право, канонічне право, несторіанство.

Melnyk V. The Canons of the Third Ecumenical Council of Ephesus: Features of Legal Personality and Historical Rights to Territories

The article is devoted to the problems of the legal history of the Third Ecumenical Council of Ephesus, which took place in 431 AD. Firstly, the canonical and legal conditions for convening the Ecumenical Council are analyzed. The Christological teaching of Constantinople Metropolitan Nestorius (428-431 AD) is considered. Also, the main doctrinal factors of recognizing Nestorius's teaching as a heresy are determined. During 428-431 AD, Nestorius headed the Constantinople Metropolitan and enjoyed the powerful support of Emperor Theodosius II (408-450 AD). From the beginning of his rule, the emperor's sister, Pulcheria, opposed Nestorius. Ultimately, the radical opposition to the Arian community of Thrace led Nestorius to radicalize the interpretation of the "human" nature of Jesus Christ. Although this distinction in the sermons of Nestorius himself was not as radical as that of his successor theorists (the so-called "Nestorians"), in 430-431 AD the Metropolitanate of Constantinople came under devastating criticism from other archbishops. Since Nestorius was of Syrian origin and came to Constantinople from the Antiochian jurisdiction, the head of the Alexandrian Cathedra was a key theological opponent for him. Metropolitan Cyril of Alexandria insisted that Nestorius had cre-

ated a heretical teaching and should be condemned. Personal religious and political ambitions were hidden behind the zealous criticism of Cyril of Alexandria. He wanted to turn the Alexandrian Metropolitanat into the main spiritual centre of the entire Roman Empire. Accordingly, when the emperor convened the Ecumenical Council in Ephesus, Alexandria coordinated its position with representatives of the Roman Papacy. Nestorius was defended only by delegates from Syrian Antioch. They tried to organize an alternative Council but were condemned by Cyril of Alexandria. After a series of quarrels and mutual accusations of the clergy, Emperor Theodosius II decided to close the work of the Council and ordered the arrest of the leaders of both rival factions. Nevertheless, by his decree, the emperor gave action to six rules ("canons") adopted by the Council of Ephesus under the authority of Cyril of Alexandria. The article tries to characterize the issue of internal and external legal personality in the official decisions of the Ecumenical Council. So, in this article special attention is paid to the discourse of the "historical rights to the territories" of Church Dioceses.

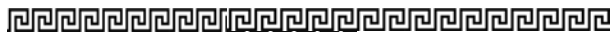
Key words: 431 AD Council of Ephesus, Eastern Roman Empire, international legal personality, Metropolitanat, historical territorial law, canonical law, Nestorianism.

Література

1. Мельник В. М. Несторіанський рух: від політичного вчення до юридичної правосуб'єктності (з історико-правової спадщини ірано-візантійського порубіжжя). // Нове українське право. 2021. Вип. 5. С. 58-62.
 2. de Figueiredo Daniel. A estratégia político-administrativa do imperador Teodysio II na convocação de Nestyrio para o episcopado de Constantinopla (428 d. C.). // Anos 90. Revista do Programa de Pys-Graduaçao em Histryria. 2020. Vol. 27. Pp. 1-18.

3. Milton Anastos V. Nestorius Was Orthodox. // *Dumbarton Oaks Papers*. 1962. Vol. 16. Pp. 117-140.
 4. Loofs Friedrich. *Nestorius and his Place in the History of Christian Doctrine*. Cambridge: Cambridge University Press. VIII+132 pp.
 5. Baum Wilhelm, Winkler Dietmar W. *The Church of the East: A Concise History*. London and New York: Routledge-Curzon, 2003. XII+204 pp.
 6. Падовезе Луджі. Вступ до патристичного богослов'я. / Пер. з італ. Галини Теодорович. Львів: Свічадо, 2001. 184 с.
 7. Brock Sebastian P. *Fire from Heaven: Studies in Syriac Theology and Liturgy*. London: Variorum Reprints, 2006. XIV+352 pp.
 8. Conciliorum Oecumenicorum decretal. / Edizione bilingue. / A cura di Giuseppe Alberigo, Giuseppe L. Dossetti, Perikles-P. Joannou, Claudio Leonardi, Paolo Prodi, Hubert Jedin. Bologna: Edizioni Dehoniane, Istituto per le scienze religiose, 2002. XXI+1135 pp.
 9. McGuckin John A. *St. Cyril of Alexandria: The Christological Controversy: Its History, Theology, and Texts*. Leiden – New York – Koln: Brill, 1994. XIII+425 pp.
 10. Kelly Joseph F. *The Ecumenical Councils of the Catholic Church: A History*. Collegeville, MN: Liturgical Press, 2009. XII+216 pp.
 11. Gabra Gawdat. *The A to Z of the Coptic Church*. Lanham, MD: Scarecrow Press, 2009. XXIV+332 pp.
 12. Bury John Bagnell. *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian. AD 395 to 565. Volume 1*. London: Macmillan & Co., 1923. XXV+471 pp.
 13. Graumann Thomas. *An Early Collection of Acts from the Council of Ephesus (431) in Antioch*. // *Zeitschrift für Antikes Christentum. Journal of Ancient Christianity*. 2021. Vol. 25. Issue 3. Pp. 452-478.
 14. McEnerney John I. *St. Cyril of Alexandria Letters 51-110*. / *The Fathers of the Church*, 77. Washington: Catholic University of America Press, 1987. XIV+204 pp.
 15. Pósztori-Kupón István. *Theodoret of Cyrus*. London & New York: Routledge, 2006. XIV+283 pp.
 16. Limberis Vasiliki. *Divine Heiress: The Virgin Mary and the Creation of Christian Constantinople*. London & New York: Routledge, 1994. X+199 pp.

17. Sabo Theodore. *From Monophysitism to Nestorianism: AD 431–681*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2018. IX+135 pp.

18. Салій Яцек, ОР. Для чого Церкві потрібен Папа? / Пер. з пол. Ірини Єрмак. К.: Кайрос, 2013. 116 с.

19. Мельник В. М. Еволюція міжнародно-правового статусу Ватикану: історія, сьогодення, українські акценти. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. 192 с.

20. Pourshariati Parvaneh. *Decline and Fall of the Sasanian Empire. The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*. London and New York: I. B. Tauris & Co, 2008. XIV+537 pp.

21. *The Ecclesiastical History of Socrates, surnamed Scholasticus, or the Advocate*. London: H. Bohn, 1853. XX+475 pp.

22. Labourt J. *Le Christianisme Dans l'Empire Perse Sous La Dynastie Sassanide (224-632)*. Paris: V. Lecoffre, 1904. 358 p.

23. Munro-Hay Stuart C. *Aksum: An African Civilisation of Late Antiquity*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1991. X+294 pp.

24. де Фріс Вільгельм, Бирля Октавіян, Гілл Джозеф, Лацко Міхал. Рим і патріархати Сходу. / Серія «Пам'ятки історично-богословської думки», випуск другий. Переклад з німецької О. Конкевича, С. Матіяш. Львів: Видавництво УКУ, 2015. 416 с.

25. Keech Dominic. *The Anti-Pelagian Christology of Augustine of Hippo, 396-430*. Oxford: Oxford University Press, 2012. XVIII+258 pp.

26. Downey Glanville. *The Claim of Antioch to Ecclesiastical Jurisdiction over Cyprus*. // *Proceedings of the American Philosophical Society*. 1958. Vol. 102. Issue 3. Pp. 224-228.

27. Meyendorff John. *Imperial Unity and Christian Divisions: The Church 450-680 AD*. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press. 1989. XV+402 pp.

28. Congar Yves. *Neuf cents ans aprus: notes sur le "Schisme oriental"*. Chevetogne: Éditions de Chevetogne, Monastère de l'Exaltation de la Sainte Croix, 1954. 95 p.

